

Kristó Gyula

RENDSZERJELLEG A KORAI KÖZÉPKOR KUTATÁSÁBAN

Az elmúlt néhány évben szakmai fórumokon (Turul, Századok) vita folyt Somogy, illetve Visegrád megye kialakulásáról.¹ Ennek a polémiának talán a legfontosabb sajátossága az, hogy forrástalan évtizedek történetének két homályos (és teljes bizonyosságig alkalmasint soha nem jutó) kérdését taglalta. Ezek velege az, hogy az 1009. évi veszprémi oklevélből miért hiányzik Somogy megye, és milyen területre terjedt ki ekkor Visegrád megye. A sarkára állított kérdésfeltevésből egyértelműen kitetszik: az első esetben egy negatívumot kell(ene) megmagyaráznunk, a másik esetben pedig egy több ismeretlenes egyenletet kell(ene) megoldanunk, ugyanis a dolog érdekessége az, hogy megyei mivoltában mind a Somogglyal kapcsolatba hozott Kolon, mind Visegrád megye csakis az 1009. évi okmányban fordul elő egyetlen alkalommal. A forrásbőség (legalábbis egykorú vagy közel korú források gazdagsága) tehát aligha akadályozza munkánkat. Mivel a vita során már többszörösen ismertetést nyert a mértékadó módon felhasználható kevés adat, magam nem ezeket variálom tovább, hanem általánosabb jellegű kérdéseket feszegetek, így kiindulópontként azt, hogy milyen nehézséggel jár szinte kizárólag későbbi adatok vizsgálatba történő bevonása. Ebből a szempontból kétségtelenül a 16. század eleji Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen műve a szélső időhatár, amelyek még — 500 évet áthidalva is — szolgál(hat)nak [? – K. Gy.] megbízható információval. Magam korábbi írásomban² néhány példát soroltam fel azzal kapcsolatban, hogy milyen hiteltelen adatok terhelik ezen — a tárgyalt eseményektől fél évezrednyi távolságra levő — szövegeket, és a források minden adatára kiterjedő átvizsgálást véltem az egyetlen ellenpróbának ahhoz, hogy megóvjuk magunkat az elhamarkodott értékítéletektől. Zsoldos Attila felvetette, hogy itt lett volna az alkalom e részletes vizsgálatok elkezdésére. Ha rám gondolt, el kell háritanom a felvetésből személyemmel kapcsolatban kicsillanó bizalmat. Én ugyanis nem vagyok kutatója sem Laskai Osvátnak, sem a Karthauzi Névtelennek, sem koruknak, becsületesebbnek tartom, ha ezt egyszer majd erre vállalkozó szakemberek végzik el, mint ahogy hasonló sors vár a szintén 16. századi Mahmud Terdzsümán magyar történetére, amellyel kapcsolatban ugyancsak felmerült korai (és hiteles) magyarországi kútfők hasznosításának gyanúja. Aligha lehet ugyanis egy-néhány kiragadott — többnyire a vizsgálóaszt végző kutató témájához közel álló — részlet alapján a kései forrás kútfőhasználatáról megbízható és korrekt eredményre jutni. Ha valahol, úgy itt kell érvényesíteni a *rendszerjellegű (rendszer-*

¹ A vitáról összefoglaló áttekintést ad *Zsoldos Attila*: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. *Századok* 136 (2002) 679–685.

² *Kristó Gyula*: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. *Századok* 136 (2002) 471–472.

szemléletű) vizsgálódást, ami azt jelenti: csakis az egész — adott esetben a teljes forrásszöveg — ismeretében, annak minden eleme szemmel tartásával lehet mérvadó vélemény kialakítására vállalkozni.

Ez a megállapítás — *mutatis mutandis* — minden olyan esetben igaz lehet, amikor a forráshiány és az ebből adódó bizonytalanság okozta tévedések csapdáit akarjuk elkerülni. Tehát nem csupán a kései kútfők forrásfelhasználására lehet ezt a módszert eredményesen alkalmazni, hanem egyebek mellett a magyarországi vármegyék kialakulásának vizsgálatokor is. Amikor magam közel másfél évtizede megjelentettem erről szóló monográfiámat,³ valójában ezen elv szerint jártam el. Úgy véltem ugyanis, e tárgykörben a korábbi vállalkozások legtöbbször (vagy szinte mindegyike) amiatt nem jutott valószínű megoldások közelébe, mert nem rendszeresen vizsgálta a kérdést, azaz gyakorta egy-egy megye példáját tette általánossá, és a rendszer egy-egy elemével próbálta kitölteni a rendszer egésze ismeretének hiányát. Hogy a pannonhalmi apát gyakorolt-e a 11. század első felében püspöki jogokat Somogyban, ugyan közvetlen adattal nem igazolható, de az apátoknak a 11. század végén az egyházigazgatásból való kiszorulása (kiszorítása) — ha nem is konkrétan Somogyra vonatkozóan — valamit mégis jelent: egy bomlóban levő rendszer egyik eleme lehet, amit esetleges más nyomokkal együtt talán hasznosíthatunk.

Visegrád megye kiterjedésének kérdését is — ha már közvetlen forrásadatok nincsenek, és ha ennek ellenére arra „vetemedünk”, hogy foglalkozunk vele — úgy látom a megoldás közelébe juttathatóknak, ha szintén rendszerjelleggel kezeljük. A rendszer szerintem e helyütt az, hogy a Duna egész magyarországi folyásvonala — a rövid szerémségi, valamint a még rövidebb esztergomi szakaszt leszámítva — egyházmegyei határ, illetve hogy az egyházmegyei határokon belül létező főesperességek is ugyanezt a képet mutatják. Persze, egy rendszer létalapjának, fundamentumának tekintem azt is, hogy ne villanásnyi időt öleljen át. Valóban nagy elmeéllel felépített légvárakat lehetne alkotni olyan tárgykörökben, hogy pl. meddig terjedt ki északi irányban a veszprémi egyházmegye azon néhány rövid esztendő alatt, amíg nem született meg a győri püspökség vagy az esztergomi érsekség. Ám akkor, amikor a győri és az esztergomi (majd kevéssel ezt követően a pécsi és a kalocsai) egyházmegye már felállt, a rendszer bizonyíthatóan működni kezdett, a szoros és alkalmasint magyarázható kivételektől eltekintve határaik a Duna vonalát követték. Magam továbbra is szerfelett szkeptikus vagyok azzal kapcsolatban, hogy a korai (ha nem is 997, de legalábbis 1000 utáni) Visegrád megye határait ne e rendszer alapján a Dunánál, hanem éppen e rendszerrel szemben másik két egyházmegyére (a vácirai és az egrire) vonatkozó 13–14. századi adatokra hivatkozva a Zagyva folyónál vonjuk meg. Nem ugyanaz-e a helyzet, mint Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen esetében? Nem ismételtén azt gondoljuk-e, hogy jóval későbbi adatok őriztek meg valami nagyon korait? De vajon ténylegesen megőriztek-e, vagy csak mi akarjuk belelátni e régiséget a későbbi adatokba? Hogyan lehet az, hogy sokkal korábbi kútfők nem ismerik Koppány területének Somogy mellett Zalára való kiterjedését, a 16. század elején pedig ezt tudják? Mi bizonyítja azt, hogy egy 15 km-nyi szakaszon a váci és az egri egyház-

³ *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988.

megye 13–14. századi határa 11. század eleji állapotokat őrzött meg, méghozzá nem is rájuk, hanem a veszprémi püspökségre vonatkozóan? Aligha vagyok figyelmetlenséggel vádolható, amikor Zsoldosnak a Fehér megyei analógiát vettem szemére. Nem én tulajdonítottam ugyanis Zsoldosnak az alábbi gondolatot, hanem ő írta le e mondatot: Fehér megye „a 13. században már bizonyosan magában foglalta a Duna–Tisza közének egyes részeit, s *ha ez így volt a 11. század elején is* [kiemelés tőlem – K. Gy.], van alap feltételezni, hogy a szomszédos Visegrád megye szintén kiterjedt a Duna mindkét partjára”.⁴ De vajon így volt-e? Szerintem nem, ugyanis a rendszer *nem* abban van, hogy a megyék a 11. századhoz képest változatlan határokkal érték meg a 13. századot, hanem abban, hogy az egyházmegyei határok voltak szerfelett konzervatívok. Zsoldos más helyütt is figyelmetlenséggel vádol, hogy ti. elkerülte figyelmemet „az a jól ismert körülmény, hogy a 13. századi Pest megye a Duna jobb partjára is kiterjedt, s ennek megfelelően az itt fekvő helységeket Pest megyeieknek mondják forrásaink, melyek plébániái a szentendrei (budai) főesperességhez tartoztak”.⁵ A Zsoldos által említett ezen érvet magam nem tekintem valóságos érveknek, hiszen éppen az nem bizonyos, hogy 13. századi megyehatárok általában 11. századi megyék határainak felelnek meg. A rendszerjelleg itt abban ölt testet, hogy az egyházmegyei (illetve főesperességi) határok — miután kialakultak — *nem* változtak, szemben a megyékkel. Idővel Fehér megye átnyúlt a Duna bal partjára, Pest meg a folyó jobb partjára, de Fehér Duna bal parti része nem lett fehérvári főesperesség, és Pest jobb parti része sem pesti főesperesség, amint ahogy Pest új szerzeménye sem került át a váci püspökséghez és Fehéré sem a veszprémi püspökséghez. Szerintem pedig éppen az új szerzemények (vagyis a megyei határok változásai) kapcsolhatók össze a „várelemek spontán expanziója” kérdésével.

Az igazgatást rendszerként felfogva a fentiek alapján könnyen belátható: az egyházi és világi igazgatás rendszerének konzervatív eleme az egyházigazgatás. Magam aligha hihetem el általában és kivételt nem tűrő következetességgel, hogy mivel — véli Zsoldos — „az egyházszerkezet a világi hatalom — esetenként fegyveres — támogatása mellett jöhetett csak létre, ezért a megyeszervezés *nyilvánvalóan* [kiemelés tőlem – K. Gy.] megelőzte a püspökségek létrehozását”.⁶ Eszerint előbb volt Veszprém megye (meg Fehér, Kolon és Visegrád megye) és csak azután jött létre a veszprémi püspökség? És ha a veszprémi püspökség alapjait 997-ben vetették meg, akkor már e megyék léteztek? Azaz a magyarországi vármegyerendszer alapvetése Géza korába nyúlna vissza? Aligha. Zsoldos a maga igaza mellett „nagy nyomatékkal szóló érvek” tekintette, hogy „1009-ben a veszprémi püspökség területét az egyházigazgatási szempontból ahhoz tartozó megyék felsorolásával határozták meg, azaz ez esetben is *nyilvánvalóan* [kiemelés tőlem – K. Gy.] az egyházmegye határai igazodtak a megyékéhez, s nem fordítva”.⁷ Az 1009. évi veszprémi oklevélből azonban ilyen következtetésre aligha lehet jutni, innen ugyanis mindössze az derül ki: ekkor egy egyházmegyét négy megye alkotott, de hogy melyikféle igazgatási szervezet, az egyházi vagy a világi volt-e a

⁴ Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40 (1998) 4.

⁵ Zsoldos A.: az 1. jegyzetben i. m. 682.

⁶ Uo. 682.

⁷ Uo. 682–683.

korábbi, arról a forrás nem szól. S hogy ténylegesen nem ennyire egyszerű a helyzet, azt a pécsi püspökség 1009. évi alapító oklevele mutatja, amely viszont éppen az egyházmegyei határokat adta meg, és a pécsi püspökség területe meg­y­éiről nem tett említést, jöllehet az egyházmegye északi, nyugati és keleti határai a későbbi Baranya és Tolna megyék határait rajzolták körbe. Magam 1988-ban ezt írtam: „a korábban megszületett veszprémi *diocesis* területén 1009-ben már állottak az adománylevélben megnevezett várkerületek, a frissen alapított pécsi egyházmegye területén azonban még csak 1009 után jöttek létre a várkörzetek”,⁸ illetve a megyék.

Ami pedig a várelemek spontán módon bekövetkező expanzióját, mint Zsoldos vitacikkében Somogy és Visegrád megye korai története mellett a harmadik témát illeti, a rendszerjelleg érvényesítése talán itt sem haszon nélküli. Zsoldos szerint „a megye határának megváltoztatása a kései középkorban is [kiemelés tőlem – K. Gy.] az uralkodói jogok közé tartozott”.⁹ A kései középkorban ez adatokkal bizonyítható, de a korai (kivált a legkorábbi) időben nem csupán ilyen adatok hiánya teszi bizonytalanná az *is* révén ide szintén kiterjesztett állítást, hanem úgyszintén a viszonyok archaikus volta. Márpedig ha ez a 11–12. században nem uralkodói döntés kérdése volt, akkor más, mint spontán népmozgás, aligha jöhet szóba egy olyan uralmi rendszerben, amely elegyítette a személyi és területi függés elemeit. A rendszer adott esetben a rendkívül szórt birtokszervezet, ennek kell okát adni, amit a szakirodalom számos módon kísérelt meg.¹⁰ Zsoldos Attila igen szkeptikus abban a kérdésben, hogy a szolgarendű várnépek — egyáltalán helyzetük folytán — a megyehatárok megváltoztatásának, illetve a szórt várbirtokszervezet létrejöttének okozói lehettek. Megint az a veszély fenyeget, hogy a szolgák helyváltoztatását (pontosabban: helyhez kötöttségét) illetően 13. századi (immár „konszolidált”) viszonyokat vetítünk vissza az archaikus 11. századba, pontosan abba az időbe, amikor a régebbi nagy területű megyék feldarabolásával új megyék kialakítása került napirendre, márpedig ezek megszületésének éppen előfeltétele volt népességgel való feltöltésük. Honnan került oda az a lakosság, ami egy-egy új megye létesítését lehetővé tette?¹¹ A gyér forrásanyag valóban megnehezíti a tisztánlátást, de főleg a 11. század második feléből meglehetősen számú adat maradt kóborlókról (köztük szolgálamelekről, várnépekről is).¹² Hogy határszéli várispánságoknak belsőbb területeken voltak birtokaik, nem szól elméletem ellen, ugyanis szabad földre a 11. században még az ország belsejében is lehetett lelni.¹³ Változatlanul állítom, hogy szolgálamelek elvándorlása nélkül nem lehet értelmezni a székelykérdést. Sajátságos Zsoldos feltevése, hogy az erdélyi székelyek „szabadságukat nyilván nem új lakóhelyükön, a mai Székelyföldön szereztek”,¹⁴ hanem azt magukkal hozták. Eszerint szabadok lettek volna az ottani

⁸ *Kristó Gy.*: a 3. jegyzetben i. m. 283.

⁹ *Zsoldos A.*: az 1. jegyzetben i. m. 685.

¹⁰ *Kristó Gy.*: a 3. jegyzetben i. m. 121–122.

¹¹ Efféle kérdés megválaszolására a migrációs irányok felvázolásával Erdély esetében a közel-múltban tettem kísérletet: *Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 18. Szeged 2002. 72–79., 272–284.

¹² *Kristó Gyula*: A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999. 128–132.

¹³ *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Osiris tankönyvek. Bp. 1998. 151–152.

¹⁴ *Zsoldos A.*: az 1. jegyzetben i. m. 684.

— nyilván várispánsági kötelékben élő — székelyek? Vagy netán *hospesek*nek tekintjük őket, mint egy kortárs forrás tette? Egyik sem valószínű. Magam úgy vélem, hogy a székelyek lesüllyedéshez közeli vagy már lesüllyesztett állapotukban indultak kelet felé. Nem csupán a Székelyföldre, hanem északkeleten Szabolcsba, Ugocsába, délkeleten a későbbi Szászföldre és még máshová is. Eszerint nem valamennyi székely egyszerre egyetlen helyre, Erdély délkeleti csücskébe költözött. Ebből tehát a nem szabad elemek spontán mozgását cáfoló érvet aligha lehet kovácsolni. Ugyanakkor bizonyos csoportok királyi kezdeményezésre történt áttelepítésével magam is számolok,¹⁵ jóllehet megint a gyötrő forráshiány akadályozza a más korszakok esetében megszokott bizonyítást.

A rendszerjelleg mint vizsgálati szempont természetesen nem pótolja a kút-
föket, de forrástalan korszakban a rendszer alapvonásainak helyes megállapítása és az így kínáló szemponatok érvényesítése reális alappal bíró feltevésekre vezethet. Magam inkább hiszek a *korabeli* (azaz *kortárs*) rendszer koordinátáiból adódó következtetéseknek, semmint a *jóval későbbi* források évszázadokkal ezt megelőző időre vonatkozó (netán a kutató által vonatkoztatott) tudósításai feltétlen forrásértékében.

A vitát ezzel lezártuk tekintjük.

Századok szerk.

¹⁵ *Kristó Gyula*: A székelyek eredete. Bp. 2002. 150–161.